

עמירם אורן

צבא וארץ במדינת ישראל-

שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע "קדש" (1948 – 1956)

תקציר דוקטורט

מראשית הקמת המדינה עומד מרכיב הביטחון בראש סדר היום הלאומי וכגורם המרכזי בהוויית המדינה ויש לו השפעה ניכרת בתחומים רבים. מחקר זה עוסק בנושא, שעד כה כמעט וטרם נחקר במסגרת חקר הביטחון, והוא "צבא ומרחב". מטרת המחקר היא בחינה גיאוגרפית – היסטורית של השפעת צה"ל על מרחב מדינת ישראל, תוך התמקדות בשנותיה הראשונות של המדינה, תקופה מכוננת בה עוצבו וגובשו המתווים המרכזיים של המרחב הישראלי. תקופת המחקר היא הזמן מראשית מלחמת העצמאות, לאחר החלטת החלוקה של האו"ם, נובמבר 1947, ועד לאחר מבצע "קדש" (אוקטובר-נובמבר 1956). תיחום התקופה נובע מן העובדה שבשנים אלו ביסס צה"ל את כוחו בעיקר על יחידות חיל רגלים ולכך היו השלכות על שימושי הקרקע הצבאיים, כאשר לאחר מכן, לאחר מבצע "קדש" והסרת האיום המיידי על קיומה של מדינת ישראל, מתחילה תקופה חדשה בארגונו של הצבא.

עבודה תתמקד בהתפתחות מערך שימושי הקרקע הצבאיים ותנתח את השפעת צרכי הביטחון על עיצוב המרחם המרחבי של המדינה, זאת מתוך הנחה שמרבית ההשלכות המרחביות של שימושי הקרקע של צה"ל בימינו נקבעו בעטיים של הגורמים, האילוצים והמהלכים הביטחוניים-צבאיים בשנותיה הראשונות של המדינה. שאלת המחקר המרכזית היא מה מקומו של צה"ל בעיצוב המרחב בתשע השנים הראשונות לקיום מדינת ישראל? הדיון בשאלת המחקר כולל שלושה היבטים טריטוריאליים שיש בהם סדר הררכי. ההיבט הראשון הוא מקרקעין באחזקת צה"ל, כלומר תשתית המחנות והמתקנים. ההיבט השני הוא שטחים בהם פעל צה"ל, שטחי אימונים והשטחים בהם התקיימה פעילות ביטחון שוטף. ההיבט השלישי הוא המרחב עליו צה"ל נועד להגן, וזאת באמצעות בחינת שיקולי ביטחון המוצגים בפני גורמי התכנון האזרחיים.

מבחינה מתודולוגית זה מחקר גיאוגרפי - היסטורי הבוחן את צה"ל בתקופת זמן מוגדרת – ממלחמת העצמאות ועד מבצע סיני. מטרתו, הבנת תפקידו של צה"ל כגורם המשפיע על הגיאוגרפיה של מדינת ישראל. מטרת מחקר זה היא בחינת עיצוב המציאות הגיאוגרפית בתקופה הנחקרת מנקודת מבט צבאית וזאת בעיקר באמצעות ניתוח תעודות ומסמכים ארכיוניים. גישת המחקר היא פוזיטיביסטית – אינדוקטיבית תוך הסקת מסקנות הנובעות מהכללת הפרטים והעובדות וניתוחן, ותוך הבחנה בין תמונת מצב בנקודת זמן או תקופה מוגדרת ובין התפתחות תהליכים לאורך זמן. המרחב בה עוסקת העבודה כולל את שטח מדינת ישראל. עד קיץ 1949 בו נקבעו גבולות המדינה בהסכמי שביתת הנשק, לא ניתן להתייחס לתחומה כאל מרחב קבוע אלא תחום שהשתנה במלחמת העצמאות, מה עוד שפורמלית המדינה הוקמה רק ב-14 מאי 1948, וההתייחסות משלהי נובמבר 1947 ועד תאריך זה רק לשטח שבשליטת היישוב היהודי.

הנחת היסוד בעבודה זו היא שצה"ל הנו גורם גיאוגרפי שיש לו סדר יום מרחבי שאינו תמיד עולה בקנה אחד עם צורכי המערכת האזרחית. המחקר בוחן את התשתית הפיסית של צה"ל והשטחים בשימושו וכן את אופן הבנת ההמטה הכללי לארגון המרחב של המדינה משיקולי ביטחון. הבחינה תעשה לאור העובדה שלהיערכות הצבא

ולפריסת תשתיתו ממד מרחבי, המהווה את אחד ממרכיבי עוצמתו. העבודה תבדוק הן את הביקוש של צה"ל לקרקע והן את ההיצע, המרחב שבו מצויים השטחים שהיו הלכה למעשה המענה לביקוש.

הטענה של המחקר היא שצה"ל כגורם ארגוני רב עוצמה ובעל מעמד ציבורי חזק מכל, יכול היה לפעול כמעט ללא הגבלה. אולם, לא כך הוא. צה"ל פעל במגבלות החוק ובהתאם לנתונים הגיאוגרפיים של הארץ. בעבודה יוכח כי בראשית ימיה של המדינה קביעת צרכיו הטריטוריאליים של צה"ל הייתה פועל יוצא מהמציאות המרחבית של הגידול הדמוגרפי, מחד גיסא, והעובדה שהמשאבים הקרקעיים קבועים, מאידך גיסא. בעוד הממשלה מבקשת לפזר את תושבי המדינה ולאכלס אזורים פריפריים, צרכי הצבא יצרו תחרות על משאבי הקרקע ועל השימוש בהם, הן בשטחים המיושבים והן בשטחים הפתוחים. לשורה של מאבקים מרחביים שהתפתחו כתוצאה מניגודים אלו הייתה השפעה גדולה על עיצוב המרחב הגיאוגרפי של המדינה.

חלק ניכר מהתשתית הפיסית של המחנות והמתקנים ששימשה את צה"ל עם הקמתו הייתה זו שנמצאה כבר בארץ, מחנות הצבא הבריטי. תשתית זו נועדה לשמש צבא אימפריאלי שלתשתית הפיסית שלו הייתה השפעה גדולה על המרחב. מרבית מחנות הצבא הבריטי נמצאו לאורך מישור החוף בסמיכות לכביש החוף ולתוואי מסילת הברזל, ובאזורים הסמוכים לו, מרפיח בגבול מצרים ועד ראש הנקרה בגבול הלבנון. ראשיתו של השינוי המרחבי היה זמן קצר לאחר החלטת החלוקה של האו"ם, עם תחילת יציאתו הדרגתית של הצבא הבריטי מא"י שנמשכה שבעה חודשים, תוך שהוא מותיר מאחוריו את מחנותיו. שינוי זה התחולל בזמן חלקה הראשון של מלחמת העצמאות, בשלהי תקופת היישוב עד ההכרזה על הקמת המדינה. בעת זו החלה בניית הכוח הצבאי של ההגנה, וזאת נוכח התגברות המאבק הצבאי עם ערביי א"י והחשש לפלישת צבאות ערב לא"י. הקמת הכוח הצבאי, מליצינוני באופיו בתחילת דרכו, התאפשרה בעקבות הגיוס בני הארץ והעולים אולם, בעת הזו לא הייתה לו תשתית פיסית ראויה. ההתארגנות מסגרות ההגנה והיערכותם הייתה בתוך שטחי היישוב היהודי בגבולות החלוקה, בערים הגדולות, בישובים הסמוכים אליהם ובמרחבים הכפריים, והתשתית הפיסית שלהם הייתה אזרחית במהותה. באביב 1948 עם התגברות קצב יציאת הצבא הבריטי והמהלכים להגדלת תחום השליטה יהודית, נתפסו מחנות הצבא הבריטי. בתקופה זו, עד הכרזת המדינה ותחילת פלישת צבאות ערב, הסתיימה הנחת המסד הארגוני לבניין צבא מאורגן ונקבעה התשתית הפיסית שלו בתוך ובסמיכות לריכוזי האוכלוסייה היהודית.

הקמתו הפורמלית של צה"ל כצבא של מדינת ישראל הייתה עם תחילת חלקה השני של מלחמת העצמאות שנמשכה מתחילת הקרבות לבלימת פלישת צבאות ערב ועד אחרון מבצעי ההכרעה בתחילת 1949, מבצע "חורב". מעבר לעובדה שהייתה זו תקופה של קרבות, אמנם לא רצופים כל הזמן, היא התאפיינה בהאצת הרחבת צה"ל, שבשלהי 1948, סדר גודלו היה למעלה מ-100,000 חיילים. במסגרת המהלכים המבצעיים לסילוק צבאות ערב מא"י ולהרחבת תחומה של המדינה, נערכו הכוחות הלוחמים ברחבי הארץ, לקראת הקרבות ואחריהן, שהפריסה העורפית שלהם נשענה על מחנות הצבא הבריטי. המערכים האחרים של צה"ל וחיילותיו, שגדלו במשך הזמן, השתמשו אף הם במחנות הצבא הבריטי, ובמקומות שלא היו מחנות, השתמשו ברכוש נטוש של האוכלוסייה ערבית ומבנים שהוחרמו מבעליהם היהודיים. לקראת סוף המלחמה, בעקבות התרחבות צה"ל, הוא הפך גורם שיש לו נכסי מקרקעין רבים שנועדו למסגרותיו ולצורכיהן, בהם נכללו מחנות גדולים אלה שהותיר הצבא הבריטי, מתקנים בינוניים: מבנה גדול או מקבץ מבנים, ומתקנים קטנים: מבנה בודד ואף פחות מזה. למרות שצה"ל השתמש רק בחלק ממחנות הצבא הבריטי, היקף התשתית הפיסית שלו היה גדול בלמעלה משליש מצרכיו, ונוכח העובדה

שלא הייתה מצרך מוגבל, מחד, והיעדר תכנון מרכזי וגורם שיכוון את צורכי בניית התשתית בצורה מושכלת, מאידך, צה"ל היה בבחינת צרכן קרקע בזבזן.

השפעת של צה"ל על המרחב בתקופת מלחמת העצמאות הייתה אם כן בעיקר ביצירת נוף צבאי, תשתית הפיסית שנמצאה בתוך ריכוזי האוכלוסייה האזרחית בעיקר בערים ובמושבות הגדולות ובשטחי הכיבוש וגם תשתיות ההגנה באזורי החזית. צה"ל עסק גם בשיפור חלק מתשתית הדרכים כולל סלילת כביש ירושלים והנחת גשרי ביילי רבים. בשלהי המלחמה צה"ל ביקש לשמור על ההישגים הצבאיים וראה עצמו גורם שצריך להשפיע על מימוש ריבונות על חבלי הארץ שנוספו לשטח המדינה ועל קביעת גבולותיה, וזאת ע"י הכוונת ההתיישבות החקלאית כהמשך למגמות ההתיישבות הביטחונית מתקופת המנדט.

שנת 1949 הייתה תקופת מעבר לאחר המלחמה, ובחודשיה הראשונים נמשכה הצבת הכוחות בקווי החזיתות כדי לשמור על הישגי המהלכים הצבאיים ולקבוע עובדות בשטח. באותה עת, במקביל ובהתאמה להתקדמות הדיונים והמו"מ על הסכמי שביתת הנשק, התרחשו שני תהליכים: צמצום הדרגתי של מספר המגויסים במסגרת הקטנת ממדי צה"ל, ותכנון דמותו העתידית לזמן שלאחר המלחמה. עם הקטנת צה"ל לא היה לו צורך בתשתית מחנות גדולה כפי שהחזיק בשלהי מלחמת העצמאות, ואכן השינוי המרכזי בתשתית המחנות היה צמצום מספרם והעברתם למגזר האזרחי, אלא שתהליך פינויים נעדר תכנון מרוכז ומסודר. נכסי מקרקעין שהועמדו לרשות המערכת האזרחית שימשו מסד פיסי ותשתית לפיתוח אזרחי למדינה שהחלה את צעדיה הראשונים, וכמו כן הלכו ופחתו הסממנים של הנוף הצבאי בתחומי היישוב האזרחי. לקראת סוף 1949 צה"ל החל מתכנס למספר קטן יותר של מחנות ומתקנים והתגבשה הפריסה המרחבית של המחנות בהתאם לזו שנקבעה במלחמת העצמאות, המחנות הגדולים הם מחנות הצבא הבריטי. בנוסף לעובדה שמספר המחנות קטן, השינויים המרחביים העיקריים היו הגברת הנוכחות הצבאית בירושלים עם קביעתה כבירת המדינה ומקום משכן משרדי הממשלה, ותחילת יצירת מקבץ פיסי בדרום הארץ, במקום בו לא נמצאו מחנות בריטיים, בשלב זה בבאר שבע וסביבתה.

עם סיום המלחמה מתווה פעילות צה"ל השתנה ולכך היו השלכות על יצירת שימושי קרקע חדשים, בשטחים בהם יחידותיו לא נכחו באופן פיסי רצוף. חלק מהשטחים נועדו לאימונים ובתחילת 1949 נקבעו אד הוק באזורים בהם נמצאו היחידות המבצעיות ובשטחים הפתוחים בסמוך לבסיסי הדרכה, ולקראת סופה החלו להיקבע כשטחים קבועים. האימונים שהתקיימו בשטחים פתוחים בסמוך ליישובים גרמו לא פעם להפרעה לחיי השגרה של תושביהם ולעיתים תוך סיכונם. שטחי האימונים לא נקבעו במסגרת תכנון כולל שהביא בחשבון את צורכי המערכת האזרחית. בהדרגה צץ ועלה מאבק בין המערכת האזרחית ובין צה"ל על השימוש בשטח הפתוח, שהתגבר בהמשך. שטחי האימונים באזורים המרוחקים ממרכז הארץ, בעיקר בגליל ולאורך הקו הירוק נועדו גם לסייע בהגברת הביטחון ע"י נוכחות צבאית בהם. חלק אחר של השטחים הצבאיים היו אלה שנועדו לפעילות ביטחון שוטף, ובעיקר מלחמה בהסתננות, ובמסגרת זו נקבעה סביב גבולות המדינה מעטפת של אזורי ביטחון בתוכם נכללו שטחי הממשל הצבאי.

בתקופת המעבר החל המטכ"ל לתת דעתו על עיצוב המרחב הלאומי משיקולי ביטחון, שהדגש הוא בתכנון מערך הגמ"ר כחלק מהתפיסה שהתיישבות בספר תהיה חלק מהמערך הצבאי בעת חירום. הצבא גם המשיך לדרוש מהמוסדות המיישבים לממש את מגמות התיישבות שנקבעו ב-1948, מיקום יישובים באזורי הפריפריה הריקים ובאזורי הגבול.

משנת 1950 החלה בניית צה"ל מחדש תוך התבססות על גרעין סדיר, חיילי חובה וצבא קבע ומערך מילואים, שנמשכה עד שלהי 1952. בניית צה"ל ואופן ארגונו נבעה מתפיסת המרחב בכל הקשור לזירת הקרבות במלחמה עתידית צפויה. המטרה העיקרית של פריסת צה"ל במרחב המדינה הייתה אבטחת מיצוי יכולת הפעלתו למניעת וסיכול איומים. צה"ל לא הגדיר בצורה פורמלית את ייעודי קרקע שלו, אולם, הם היו שלושה: קיום כוונות של סדר הכוחות, הבטחת כשירותם המבצעית, ומניעת פגיעותם. עם בניית צה"ל הסתיים תהליך גיבוש התשתית הפיסית על בסיס הקיים. המאפיין הבולט ביותר בהסדרת התשתית הפיסית היה המשך פינוי מחנות, שהצבא לא השתמש בהם, ומסירתם למגזר האזרחי. במקביל, החל תהליך הסדרה סטאטוטורי שלהם, וזאת עם המשך גיבוש מערכות ניהול והקצאת מקרקעין בצה"ל ומשהב"ט ויצירת המערכת החוקית המתאימה. משנת 1951, עם המשך בניית צה"ל עלה צורך לקבל שטחים נוספים להרחבת מחנות או הקמת חדשים. עם תנופת הפיתוח האזרחי, התברר לצה"ל שיש לו מתחרה על משאבי הקרקע של המדינה. לפיכך, נעשה במטכ"ל ניסיון לתכנן את הדרישות הקרקעיות לטווח של 5 שנים. בינואר 1952 סוכמו עקרונות המדיניות הקרקעית שנועדו להבטיח לצה"ל את אותם שטחים שהוגדרו כנחוצים בהתאם לגידול האוכלוסייה. אולם, בתחילת 1953 עם תחילת תכנון בניין צה"ל ל-7 השנים הבאות, ירדה רלוונטיות הנושא והעיסוק בו פסק.

אם בתקופת מלחמת העצמאות ותקופת המעבר אחריה הדגש היה בסדרת תשתית המחנות, הרי בתקופה שהחלה מ-1950, עם השלמת עיצובה של תשתית זו, הדגשים היו ברמת השטחים הגדולים ועיצוב המרחב הלאומי. עם בניית צה"ל, התגבר הצורך לשטחי אימונים ולשטחי ניסויים לפיתוח אמצעי לחימה ותחמושת. שטחי אימונים היו שימוש הקרקע חדש, השטחים הפתוחים למטרות אימונים הפכו בהדרגה ל"מוצר" מבוקש שלעיתים נדמה כי נמצא במחסור, או שהיה צורך להתמודד עם המערכת האזרחית עליו. בתחילה קביעת מערך שטחי האימונים ע"י המטכ"ל לא נעשתה בתיאום המערכת האזרחית ולא על פי תהליך כולל שבדק, את הצרכים והגדיר את הביקוש של מסגרותיו של צה"ל למול היצע אפשרויות המרחב הפתוח הזמין. הקביעה הייתה פרטנית והמענה היה אד הוק בהתאם לדרישה שהוגדרה ואפשרויות של זמן ומקום. כתוצאה מכך החלו להופיע ניצני הקונפליקט עם המערכת האזרחית על השימוש במרחב הפתוח. בשנים 1951 – 1952 הורחב מערך שטחי האימונים ונקבעו שטחי אימונים נוספים בצפון הנגב. במקביל גבר המאבק עם המערכת האזרחית, וצה"ל הגיע לידי הכרה שעליו למסד את החזקת שטחי האימונים בצורה פורמלית כדי שיהיו ברשותו הבלעדית.

בשנים החל מ-1950, במקביל ליצירת מערך שטחי אימונים, עם התגברות ההסתננות, נמשך הצורך בקיום מרחב לביצוע פעילות ביטחון שוטף. מרחב זה נקבע בהתאם לתקנות לשעת חירום, וכלל את אזורי הביטחון ושטחי ממשל צבאי ובתחומם נקבעו שטחים סגורים. שטחים סגורים נקבעו גם באזורים רגישים מבחינה ביטחונית, שלא בתחום שטחי ממשל צבאי, סביב מחנות צה"ל ולאורך חופי הים. בנוסף נמשכה המגמה שהחלה בתקופת המעבר, במעורבות צה"ל בעיצוב המרחב הלאומי וזאת עם המשך ארגון מערך ההגמ"ר ומעורבות במעשה ההתיישבות. התפיסה שהתגבשה הייתה שיישובי הספר יהוו חלק מהבלם לעצירת כוחות האויב עד להתארגנות כוחות המילואים.

צה"ל בתוקף היותו הגורם האחראי לביטחון המדינה הרשה לעצמו להתערב בהכוונת הפיתוח האזרחי ובעיקר דרישותיו החוזרות ונשנות לפיזור אוכלוסין שבאו לידי ביטוי בקביעת מיקום בניית ערים חדשות ונמל מים בדרום הארץ כמו גם ארגון תשתיות לאומיות לשעת חירום ומיגונם. כחלק מתפיסת ההגנה המרחבית צה"ל עמד בתוקף שיהיה גורם שותף להקמת פיתוח התיישבות הכפרית החקלאית בכל הקשור למיקום, איתור גודל וצורת היישובים

וכן קביעת האוכלוסייה בהם. צה"ל היה הגורם בקביעת מערך הדרכים לנגב ואזורי ספר וע"י כך הגדלת נגישות אליהם והשפיע על ייעור הארץ במחנות, באזורי ספר, ובצדי דרכים.

התקופה שהחלה מ-1953 התאפיינה בהמשך בניין המערך הלוחם צה"ל וראשית התעצמותו וזאת עם שינוי בתפיסת הביטחון מזו הדפנסיבית – אופנסיבית לזו האופנסיבית – דפנסיבית. תהליך זה לא גרר שינוי מהותי במערך תשתית המחנות, אלא רק עדכונו בהתאם לצורכי בניין הכוח הצבאי ודגש על התרחבות מחנות ומתקני המערך הלוחם עתירי שטח, הרחבת שדות התעופה, התאמת מחנות לקליטת מערך השריון, והרחבת מחסני חירום של החטיבות ומתקני המערך הלוגיסטי. הפריסה המרחבית של מחנות עתירי שטח ושדות התעופה בשלהי 1956 הייתה דומה לזו שנקבעה בשלהי מלחמת העצמאות על בסיס פריסת המחנות הבריטיים, אולם הממדים שלה והיקפה היו פחותים.

הדגש המרחבי בשנים 1953 – 1956 היה המשך ארגון מערך שטחי אימונים, תוך הגדלתו. בשנים אלה תנהל באיטיות תהליך הסדרת החזקת שטחי האימונים ע"י צה"ל. בשלהי 1955, עם סיום התהליך, לאחר הוצאת צו הרמטכ"ל לסגירת שטחים אושר למעשה שימוש קרקע חדש שלא היה לו מעמד תכנוני אך רישומו בשטח היה ניכר. במסגרת זו נקבעו ברחבי המדינה מהגליל בצפון והר הנגב למעלה מ-60 משבצות קרקע של ש"א שגודלן השתנה ונע בין אלפי דונם ועד מאות אלפי דונם.

לסיכום, מפת התשתית והפריסה צה"ל, היא בראש וראשונה ביטוי גיאוגרפי לצורכי הביטחון מהם נגזר גודלו מבנהו ואופן ארגונו. היא גם תולדה של הגיאוגרפיה של הארץ, אמצעי הלחימה והטכנולוגיות שהועמדה לרשותו, ירושת הצבא הבריטי וזמינות המקרקעין, האמצעים הכלכליים שלו שאפשרו או מנעו פיתוח ובנייה של מחנות ומתקנים חדשים. מפה זו אף הותאמה למערך היישובי והצרכים הקרקעיים של המערכת האזרחית לבניה ופיתוח תשתיות. בשנותיה הראשונות של המדינה ניתן להיווכח כי בקשר שבין צבא לבין מרחב יש גם מן ההמשכיות וגם מן חידוש. כעשור לפני הקמת המדינה, החל מראשית שנות הארבעים, נמצא בא"י כוח צבאי גדול וחזק חלק מצבא קולוניאלי שלתשתית הפיסית שלו הייתה השפעה גדולה על המרחב. עם הקמת המדינה ובניין צה"ל לא חל שינוי מהותי בהקשר בין צבא ובין מרחב בישראל אולם נסיבותיו היו אחרות. צה"ל שהוקם תוך כדי מלחמת העצמאות היה זקוק לשטח בכל המקומות בהם הוא נמצא ופעל. התשתית הפיסית של המחנות עתירי גודל, עליה התבסס צה"ל בראשית דרכו הייתה זו שהצבא הבריטי הותיר הארץ אחרי יציאתו ממנה. לאחר מלחמת העצמאות השינוי המהותי היה בממדי שימושי הקרקע של צה"ל ואופיים ונועדו לצבא שמטרתו הגנה על המדינה, גבולותיה ריבונותה ושלום אזרחיה. מאותה עת הארץ התמלאה בשימושי קרקע צבאיים נוספים. מטבע הדברים הימצאותו של צה"ל במרחב הייתה גדולה ובאותו זמן החל מתפתח מאבק על שימושי הקרקע עם המערכת האזרחית שעוצמתו הלכה וגברה במשך הזמן.

בהמשך לדיון על השינוי לאורך זמן בתשתית והפריסה, העבודה התייחסה גם לנושא יחסי הגומלין בין צה"ל ובין המערכת האזרחית, ובחלקם של ממערכות התכנון והקצאת המקרקעין הלאומיים ביצירת מפת שימושי הקרקע הצבאיים. את קשרי הגומלין אלה יש לראות ולהבין ברקע רחב יותר של היחס בין צה"ל והמערכת האזרחית בכלל, ומעמד נושאי הביטחון בעת ההיא בסדר היום הלאומי בפרט. לנוכח תחושת הסכנה הקיומית ההתייחסות לכל מרחב הארץ כחזית אחת מושג ביטחון הורחב לתחומים רבים. מהות קשרי גומלין אלה הייתה לנוכח מעמד צה"ל, מעבר לכך שאחראי לנושא הביטחון, וגם לנוכח דרישתו להשפיע דמותה של המדינה גם בהקשר המרחבי. יש לראותם גם

בהקשר של יחסי צבא ומדינה, שהתאפיינו בנכונות והסכמה לקבלת דרישות צה"ל להקצאת קרקע ולהיבט תכנוני של הארץ, ובבקרה עליו.

תחילת יחסי הגומלין בין צה"ל ובין המערכת האזרחית הייתה בראשית שנת 1950 זמן קצר לאחר חתימה על הסכם שביתת הנשק האחרון לאחר שהיה ברור שבשלב זה הסתיים העימות הצבאי, עם תחילת ארגונו מחדש של צה"ל וראשית תנופת הפיתוח והבניה האזרחיים. הם היו בשני היבטים: תכנון פיסוי, קביעת צורכי הקרקע של צה"ל והצגתם לגורמי התכנון האזרחי על מנת לשריין את השטחים הנדרשים ותיאום התשומות הביטחוניות שנדרשו לפיתוח בניה האזרחי, השני, מקרקעין, הקצאת שטחים לצה"ל הלכה למעשה.

בהכללה ניתן לציין שבחלק מהנושאים צה"ל היה היוזם ובחלק אחר היה מגיב, ובמקרים נוספים במשך הזמן התייחסותו השתנתה, אם בתחילה היה יוזם בהמשך רק הגיב. קשרי הגומלין שהתאפיינו בתגובה היו בעיקר מענה לפניות לשחרור ופינוי מקרקעין: בתחילה שחרור מקרקעין אזרחי שנתפס במלחמת העצמאות, לאחר מכן דרישות לשחרור מחנות לטובת פיתוח אזרחי, בהמשך דרישות לצמצום השטח הפתוח בידי צה"ל למטרות אימונים, וגם גם דרישות המגזר הערבי בצפון הארץ לאפשר שימוש בשטחיהם שנסגרו לאימונים. קשרי הגומלין שהתאפיינו בתגובה היו גם בתחום התכנון הפיסי, ובחלק מהמקרים בהם בתחילה היוזמה הייתה של צה"ל, כמו תכנון ההתיישבות או סלילת הכבישים.

היוזמה של צה"ל הייתה בעיקר במענה לצרכיו לאחזקת קרקע למחנות ומתקנים ושימוש בשטח לצורכי אימונים. דרישות צה"ל לקרקע לא נענו בצורה גורפת, גורמי ניהול הקצאת המקרקעין הלאומי לא אמרו אמן אחרי כל דרישות צה"ל, וקיימו עימו ויכוחים רבים ונוקבים, שהדוגמה הבולטת, המאבק על המרחב והשטח הפתוח בין צורך צה"ל לשימוש בשטחי אימונים, לבין צורכי המערכת האזרחית לפיתוח יישובי הן להרחבת ההתיישבות הכפרית החקלאית והן לפיתוח עירוני. הדרישות העיקריות לפינוי שטחי אימונים לפיתוח עירוני היו שלוש, בחולות רשל"צ צה"ל ויתר על חלק מש"א לפיתוח עירוני אך השאיר לעצמו רצועת חוף נרחבת לשימושי הבלעדיים, בחולות דרום נתניה צה"ל הבין כי לא יוכל למנוע או לבלום את הפיתוח האזרחי ובהדרגה פינה את מתקני האימונים שלו וכך לאפשר העברת להרחבת העיר דרומה, בדרום הכרמל, צה"ל לא היה מוכן לוותר על שטחי אימונים ומנע את הקמת עיר הכרמל למרות שהתוכנית אושרה ע"י אגף התכנון.

עדות לויכוח של המערכת האזרחית עם צה"ל על השטחים הפתוחים היא משך הזמן הארוך להסדרת אחזקת ושימוש השטחים הפתוחים כשטחי אימונים. הכרעת העימות על הסדרת אחזקה ושימוש בשטחים הפתוחים לאימונים ולמול הדרישה לויתור על חלק מהם לצורכי התיישבות היה בדיונים הארוכים בין צה"ל וגורמי ההתיישבות. דיונים אלה החלו בשלהי 1952 ונמשכו כמה שנים ובהמשך נוהלו בדיאלוג בין צה"ל והועדה לשמירת קרקע חקלאית והגורמים המיישבים עד 1955 עת נקבעו השטחים שיוקצו לצה"ל ומה יהיו ההתניות לכך.

ראוי להדגיש כי המסגרת במטכ"ל שעסקה בתכנון הפיסי לא קבעה את מערך שימושי הקרקע הצבאיים. היא קיבלה אותם כנתון והציגה אותם למערכת האזרחית. קביעת שימושי הקרקע הצבאיים הייתה אד הוק בהתאם לדרישות הצרכנים הצבאיים ולא בהתאם לתהליך תכנון צבאי סדור ומאורגן. למעשה שימושי הקרקע של צה"ל נקבעו ונבעו מתוך המציאות בעטיים של התהליכים מדיניים וצבאיים והתערבות המערכת האזרחית. לא ניתן לומר באופן חד משמעי שהתכנון הפיסי הצבאי פעל במסגרת תכנון ארוך טווח מוסדר שעקב אחרי תכנון בניין צה"ל, למעט הניסיון 1951 לבין 1952. מאז ייסוד צה"ל לא נקבעה מדיניות מנחה שתגדיר את הפריסה המיטבית ולא

נערכה תוכנית אב פיסית כוללת להיערכותו ברחבי המדינה. מגננוני ההקצאה והתכנון הלאומי היו שותפים בעיצוב שימושי הקרקע של צה"ל בכך שהגיבו לדרישותיו וקיימו אתו דיאלוג פרטני ולא כולל. פריסת שימושי הקרקע של צה"ל לא הייתה תוצאה מוכוונת או מתואמת מראש ע"י התכנון הפיסי הלאומי הכולל לפיתוח והתיישבות.

מעורבות צה"ל בתכנון הלאומי הייתה היבט אחר של קשרי הגומלין שלו עם המגזר האזרחי. ב-1950 במקביל לארגון מערך הגמ"ר נמשכה תנופת ההתיישבות על פי המלצות והצעות צה"ל ממלחמת העצמאות. באותה עת מוסד הקשר בין המטכ"ל ובין הגורמים המיישבים בדבר העברת המלצות צה"ל לכיוון ההתיישבות בכל הקשור לקביעת אזורי התיישבות, האתרים עליהם יוקמו היישובי ואופן ארגונם הפיסי, מיקומה. למרות זאת למטכ"ל היו טענות כי מעשה ההתיישבות אינו נעשה בתיאום עם צה"ל. בשנת 1951 טענות אלה גברו אולם, במסגרת יישור הדורים בין המטכ"ל ובין המוסדות המיישבים, הועברו עקרונות שצה"ל החל לגבש בדבר תכנון איתור ומבנה היישובים החדשים וזאת כחלק מארגון מערך ההגמ"ר.

תחום נוסף של מעורבות הצבא בענייני תכנון לאומי היה הניסיון להכוונת משרדי הממשלה העוסקים בתכנון והפיתוח הפיסי של המדינה בהתאם לדרישות האסטרטגיות-ביטחוניות הנובעות מתוך מצבה הגיאוגרפית-פוליטי של המדינה. מעורבות זו באה לידי ביטוי בתכנון מערכת תחבורה בהתוויית כבישים, מסילות ברזל, ונמלים, וכן במיקום מפעלי מים ותשתיות חשמל. בנוסף ביקש הצבא להיות מעורב באיתור ערים חדשות, בהרחבת מושבות היינו בעיצוב המערכת העירונית בפריפריה. זאת כחלק מן ההיבט הביטחוני של התוכניות לפיזור אוכלוסייה להקטנת סיכויי היפגעותה במלחמה ולשילוב היישובים הכפריים במערך ההגמ"ר. צה"ל לא פעל כאן כגורם תכנון יוזם אלא כגורם מגיב לתכנון האזרחי.

במסגרת הכנת חוק התכנון והבניה דרש הצבא שבחוק יבוא לידי ביטוי ההיבט הביטחוני של תכנון המרחב הלאומי וזאת באמצעות ייצוגו במועצה הארצית, בוועדות המחוזיות לתכנון ובנייה. אך בהצעת החוק שגובשה ב-1954 משהב"ט וצה"ל הוזכרו רק בהקשר של נציגות בוועדות המחוזיות. נושא זה לא גרם ליצירת עימות בין הצבא לבין הדרג האזרחי נוכח העיכוב בחקיקת חוק התכנון והבניה שהושלמה ב-1965, הרחק מעבר לתחום הזמן של העבודה הזו.

המסקנות הנובעות ממחקר זה בנושא שימושי הקרקע של צה"ל והשפעתו על המרחב בין 1948 לבין 1956 הן כדלקמן:

- * עם הקמתו של צה"ל התשתית הפיסית המשמשת אותו היא זו הקיימת בשטח, תשתית שמוותר אחריו צבא הבריטי, תשתית שהיקפה ופריסתה מתאימים לצרכיו של צבא אימפריאלי ולא בהכרח לצבא לאומי.
- * בתקופת מלחמת העצמאות, שימוש הקרקע העיקרי של צה"ל הוא התשתית הפיסית של מחנות ומתקנים, שנעשה ע"י צבא שקם ומתארגן תוך כדי מלחמה. לרשות צה"ל עמדו מחנות רבים שהצבא הבריטי הותיר בארץ והשימוש שעשה בהם לא היה חסכוני ויחד עם זאת צה"ל לא ניצל את כל המחנות. הדבר מלמד כי התשתית האימפריאלית הייתה גדולה מצרכיו של הצבא הלאומי, הגם שהיקפו בזמן המלחמה היה גדול.
- * בתקופת המלחמה אין מחסור במבנים ונכסי מקרקעין, זאת לנוכח העובדה שהמערכת האזרחית נרתמה למאמץ המלחמתי וקיבלה בהבנה את הפקעה של נכסים לשימוש צבאי. בנוסף, הרכוש הנטוש של האוכלוסייה הערבית, במקומות בהם אין מחנות צבא בריטי או לא הופקעו נכסי מקרקעין ומבנים מבעלים יהודים, הווה חלק ניכר מאינוונטר התשתית הצבאית.

- * בשלב המעבר שלאחר המלחמה, עם ההקטנה ההדרגתית של הצבא, קטן הצורך בתשתית הפיסית. צמצומה היה גם הכרח לנוכח עלויות הגבוהות של אחזקתה ותפעולה.
- * בשלב המעבר התברר שהמרחב הצבאי האימפריאלי שהותיר הצבא הבריטי אינו מתאים לא בגודלו ולא בפריסת המחנות לצבא לאומי שצריך להגן על מדינה שזה קמה וגבולותיה שונים משל א"י המנדטורית. היו מקומות בארץ בהם לצבא הבריטי לא היו כמעט מחנות אולם צה"ל נדרש לקיים בהם נוכחות מוגברת. מדובר בעיקר בצורך בתשתית בירושלים, שהיא בירת המדינה, אך גם עיר ספר המחולקת בקו חזית עירוני, וגם בבניית תשתית בבאר שבע וסביבתה כחלק מקיום הנוכחות בצפון הנגב. לעומת זאת היו אזורים כמו בחיפה וסביבתה בהם היו מחנות רבים מעבר לנדרש לצה"ל.
- * בשלב המעבר שאחרי המלחמה המערכת האזרחית נזקקה למרחב ובעיקר לקליטה ואכלוס עולים שמספרם מאז 1948 ועד סוף 1949 הגיע ל- 350,000. המערכת האזרחית פנתה לצה"ל על מנת שסייע לה במציאת פתרונות דיור מיידים וזה פינה מחנות רבים, כרבע מכלל המחנות הבריטיים ששמשו אותו בזמן מלחמת העצמאות. חלקם שימש בסיס להקמת יישובים כגון ראש העין.
- * כאמור, כבר בשלב המעבר שלאחר המלחמה, צה"ל השתמש במרחב בצורה שונה מזו של הצבא האימפריאלי הבריטי. צה"ל נדרש לשטחים פתוחים למטרות אימונים, בעוד שהצבא הבריטי הותיר בארץ רק מטווחים ושטחי האימונים שלו היו בעבה"י. צה"ל צריך היה גם להגן גם על גבולות הארץ ולצורך כך נקבעו אזורים ביטחון. לצבא הבריטי לא היה צורך באזורי הביטחון בגבולות אלא בהיקף קטן באזורים העירוניים לפיקוח על האוכלוסייה המקומית והדוגמה הבולטת הם אלה שנקבעו בירושלים.
- * בתקופת המעבר צה"ל עסק בעיצוב המרחב הלאומי כולו, בהמשיכו את המורשת של ההתיישבות האסטרטגית מתקופת מלחמת העצמאות. יתר על כן, הוא התחיל ליצור את מערך ההגמ"ר כחלק מהתארגנות הפורמלית של צה"ל בתקופה שלאחר המלחמה, היינו ההתיישבות בספר היא חלק מהכוח הצבאי שיופעל במלחמה העתידית, והיישובים החדשים שיוקמו עתידיים להיות למוצבים צבאיים בזמן קרבות.
- * בשנים 1950 – 1952, זמן רגיעה ביטחונית יחסית, תקופת כהונת ידן כרמטכ"ל, הצבא התארגן מחדש כשכוחות היבשה שהם עיקר הצבא מתבססים על חיל הרגלים. בתקופה זו התגבש המערך הסדיר (חיילי חובה וצבא קבע) ומערך המילואים. הצרכים לתשתית המחנות היו ברורים ומוגדרים והתבססו על הפריסה שנוצרה במלחמת העצמאות, אולם ממדיה היו קטנים. במקביל התרחב תהליך יצירת מערך שטחי אימונים.
- * בשנים 1953 – 1956, הרגיעה הביטחונית היחסית נמשכה למרות שפעולות התגמול הולכות ומתגברות, כחלק מפעילות הביטחון השוטף. שנים אלה, זמן כהונת הרמטכ"לים מקלף ודיין התאפיינו בהתעצמות הצבא שבאה לידי ביטוי במיכון ומודרניזציה של אמצעי הלחימה. פועל יוצא מכך היה צורך בהרחבת מחנות ושדות תעופה הקיימים. דבר זה נעשה נוכח מגבלות תקציביות קשות שצמצמו את אפשרות בניית מחנות חדשים. בשנים אלה גדל גם הצורך בהרחבת מערך שטחי האימונים, גדל מספר שטחי האימונים בצפון הנגב ובאזורים פריפריאליים אחרים, במקביל פונו בהדרגה שטחי אש ואימונים במרכז הארץ נוכח צורכי הפיתוח של המגזר האזרחי.

* בשנים 1950 – 1956 התקיים דיאלוג מרחבי בין צה"ל ובין המערכת האזרחית בשני תחומים מרכזיים. תחום אחד היה בנושא הקרקע והתמקד בשאלת השימוש בשטחים הפתוחים, וסיומו עם קביעת תיחום שטחי האימונים שנקבעו בצו סגירת השטח שהוציא הרמטכ"ל בסוף 1955. לנושא זה יש לקשור גם את ההסדר הסטאטוטורי של החזקת נכסי המקרקעין של המחנות והמתקנים שהתאפשר הודות לקיומן של מערכות ניהול מקרקעין, הן זו של צה"ל והן זו של משהב"ט, שפעלו מול המערכת הלאומית לניהול והקצאת מקרקעין, תוך הישענות על חוקי המקרקעין החדשים שנחקקו בשנים אלו. התחום השני היה מעורבות צה"ל בתכנון המרחב הלאומי בכל הקשור להצגת שיקולי ביטחון בפיתוח האזרחי ובקיום דיאלוג של קונפליקטים מרחביים בכל רחבי המדינה. דיאלוג זה היווה צורה חדשה של מערכת יחסים בין הצבא ובין המגזר האזרחי, בניגוד לימי המלחמה שהצבא קיבל למעשה את כל שדרש והחליט על צרכיו בעצמו.

* בשנים בהם עסק המחקר עוצבו המתווים המרכזיים של המרחב הישראלי ולצה"ל הייתה תרומה לא מעטה בכל הקשור להכוונת הפיתוח האזרחי. בנוסף, השפעתן של הקביעות המרחביות של שימושי הקרקע שלו ניכרו לפחות עד מלחמת ששת הימים ואף מעבר לה. התשתית הפיסית של המחנות והמתקנים התגבשה בשנים 1950 - 1956 התבססה על המחנות של הצבא הבריטי ושדות התעופה של חיל האוויר המלכותי, ונוספו לה מחנות על פי צרכיו הייחודיים של צה"ל. חלק מתשתית זו משמש את צה"ל עד עצם ימינו, וכך גם בנוגע למערך שטחי האימונים שגובש בשלהי 1955. מערך זה שימש את צה"ל עד מלחמת ששת הימים ובחלק מהשטחים מתאמן הצבא גם בימינו אנו.

לסיכום, ההתארגנות המרחבית של צה"ל בראשית ימיה של המדינה מתאפיינת באינטנסיביות רבת ממדים. הדבר ניכר בהשפעה של הגיאוגרפיה על צורכי הביטחון, והיא פועל יוצא של צרכיו הפיסיים והטריטוריאליים של צה"ל, השפעת השיקול הביטחוני על מרחב המדינה, ועיצובו והתפתחותו. בחינת ההשפעה של צה"ל על המרחב התאפשרה לאחר ברור נושא הביטוי הגיאוגרפי – מרחבי של בניין וארגון צה"ל ופעילותו, ונושא התפתחות מערך שימושי הקרקע שלו, הנגזרים מיעדי הפריסה והיערכות להפעלת הכוח ובניינו, ושל נושא כינון המערכות הצבאיות של תכנון הפיסי וניהול והקצאת מקרקעין על מרכיביהן הארגוניים, הסטאטוטוריים ויחסי הגומלין שלהן עם אלה הלאומיות.

מחקר זה, שעיקרו היה אינדוקטיבי בחן את צה"ל כגורם גיאוגרפי – מרחבי המשפיע על המרחב. ניתן לומר שמחקר זה, הן בהקשר התוכן והן בדיון המתודולוגי יכול להוות את ראשית הדרך בדיון בסוגיית המחיר המרחבי של הביטחון בישראל. ניתן להיעזר בו להרחבת הבחינה ההיסטורית-התפתחותית של השלבים ואבני הדרך, למעשה עד ימינו, ביצירת ועיצוב מפת שימושי הקרקע של מערכת הביטחון. באמצעות מחקר זה ניתן להמשיך ולהתמקד בבחינת ארגון המרחב של מדינת ישראל הנובע מצורכי הקרקע של צה"ל. בחינה זו יכולה להיות תוך הערכת חלקם של התהליכים והגורמים השונים (החיצוניים והפנימיים לצה"ל ומערכת הביטחון). בחינה זו אינה עומדת בפני עצמה אלא יכולה לסייע בהבנת המשמעויות המרחביות וההשלכות התכנוניות של היערכות ופריסת הקבע של צה"ל והערכת חלקו ומקורו כוחו כגורם משמעותי ובעל משקל בעיצוב המרחב של מדינת ישראל על מרכיביו היישוביים ואלה של השטח הפתוח.

מבט כללי ורחב על נושאי המחקר יש בו יצירת פרספקטיבה היסטורית להבנת הגורמים המשפיעים על בעיות דומות המעסיקות את צה"ל בהווה, ועשויות להעסיקו עוד יותר בעתיד הקרוב, בתחום התשתית והפריסה והממשק עם המערכת האזרחית. כפי שכבר צוין בתחילת עבודה זו, שימושי הקרקע של צה"ל כיום כוללים בעיקר את התשתית הפיסית והשטחים בשימוש. השינוי בהם נבע הן מתהליכים פנימיים שהתרחשו בו: שינוי סדר הכוחות, שינוי תורות הלחימה ותפיסת ההפעלה, שינויים ארגוניים, מתווה פעילות ביטחון שוטף, התפתחויות טכנולוגיות ופיתוח אמצעי לחימה, צורכי מודיעין, שליטה ובקרה, ענייני לוגיסטיקה וקיום שוטף והן מתהליכים חיצוניים לו: אירועים מלחמתיים, הסדרים מדיניים ופועל יוצא מכך שינוי וגידול מרחב הפעילות, המבצעי והאחר, ושינוי צורתו ופניו, השתנות העומק האסטרטגי והתפתחות המגזר האזרחי. תהליכים אלה קבעו גם את השפעתו על מרחב המדינה באזוריו, בצפון, במרכז, ובדרום, בחלקיו, במרכז ובפריפריה, ובסוגיו בשטחים מיושבים, עירוניים וכפריים, ובשטחים הפתוחים.

הדיון הפרטני, תוך יצירת מסגרת מתודולוגית במחקר זה מאפשרים את המשך הבחינה אודות תהליך יצירת מפת שימושי הקרקע של צה"ל והשלכותיו עד ימינו. תוך קביעת מסגרות זמן בהתאם לתהליכים הפנימיים והחיצוניים לעייל.

לסיום, ניתן לומר שמחקר זה צריך להוות את ראשית הדרך לבחינת הממד הגיאוגרפי של הביטחון הלאומי בישראל ובמיוחד ההיבטים והקשרים של היחסים בין צבא ובין חברה ומדינה בכל הקשור להשפעתם על המרחב.

רשימת מפות

17	מפה 1: פריסת מחנות הצבא הבריטי בהתאם לחלוקת הארץ לאזורים
20	מפה 2: פריסת מתקני חיל האוויר המלכותי
22	מפה 3: פריסת תחנות טיגרט בא"י המערבית בשלהי 1947
24	מפה 4: הישוב היהודי ערב מלחמת העצמאות
36	מפה 5: תיחום מובלעת הצבא הבריטי בחיפה
36	מפה 6: שטח בשליטה יהודית ערב הפלישה
42	מפה 7: שטח המדינה עם ראשית ה"הפוגה הראשונה"
45	מפה 8: תחום שטח המדינה לאחר קרבות "עשרת הימים"
47	מפה 9: חלוקת הארץ לארבע חזיתות
48	מפה 10: חלוקת החזיתות ולמחוזות
54	מפה 11: שטח המדינה עם תום מבצעי ההכרעה
74	מפה 12: אזורי ההתיישבות המוצעת לקביעת גבולות המדינה בשלהי מלחמת העצמאות
81	מפה 13: תיחומי מפקדות מרחביות
88	מפה 14: מרחב הנגב שנוסף בעקבות מבצע "עובדה" מרס 1949
110	מפה 15: אזורי הביטחון
110	מפה 16: קו שביתת הנשק עם לבנון
111	מפה 17: מהלך הקו הירוק
112	מפה 18: תיחום רצועת עזה
125	מפה 19: גבולות המדינה לפי הסכמי שביתת הנשק ביחס לגבולות הצעת החלוקה
132	מפה 20: הקצאת חטיבות המילואים בהתאם לחלוקת שטח המדינה לפקודים ומחוזות – 1950
133	מפה 21: תיחום הפקוד השמיני
142	מפה 22: פריסת ריכוזי מחסני חירום של חטיבות המילואים
150	מפה 23: מתקני צה"ל העיקריים בשלהי 1950
166	מפה 24: פריסת שטחי אימונים בקיץ 1950
181	מפה 25: אזור המופרז עוג'ה אל חפיר בגבול ישראל מצרים
182	מפה 26: האזורים המפורזים קו שביתת הנשק עם סוריה
204	מפה 27: שטחי אימונים בשלהי 1952
234	מפה 28: שטחי אימונים שנקבעו בצו סגירת הרמטכ"ל – נובמבר 1955
240	מפה 29: הגושים שנקבעו ב-1953 עם ביטול המחוזות

רשימת טבלאות

15	טבלה 1: מרכיבי חיל המצב של הצבא הבריטי
16	טבלה 2: סוגי המתקנים של הצבא הבריטי
62	טבלה 3: מתקני שירות אכסון ותחומי אחריותם
70	טבלה 4: מסגרות צה"ל במלחמת העצמאות כצרכני קרקע
91	טבלה 5: קביעת חטיבות המילואים ומרחבי גיוסן – מאי 1949
132	טבלה 6: חטיבות/ מחוז בראשית 1950
149	טבלה 7: האזורים בהם נמסרו מחנות צה"ל
150	טבלה 8: מחנות הצבא הבריטי בשימוש צה"ל
151	טבלה 9: סוגי המחנות במרחבי הפקודים
201	טבלה 10: מסגרות צה"ל כצרכני קרקע
261	טבלה 11: שימושי הקרקע של צה"ל ויחסי הגומלין עם המערכת האזרחית – מהות וקביעה מרחבית
262	טבלה 12: שימושי הקרקע של צה"ל ויחסי הגומלין עם המערכת האזרחית – גורמים ומניע

ראשי תיבות וקיצורים

ארכיונים

ארכיון אגף החקלאי מנהל מקרקעי ישראל	* אא"ח ממ"י
ארכיון מורשת בן גוריון	* אב"ג
ארכיון העבודה	* אה"ע
ארכיון היסטורי עיריית ירושלים	* אהע"י
ארכיון היסטורי עיריית תל אביב	* אהעת"א
ארכיון יד טבנקין	* אי"ט
ארכיון מדינת ישראל (נקרא בעבר גנזך המדינה)	* אמ"י
ארכיון מחלקת היסטוריה של צה"ל	* אמה"ס
ארכיון חברת סולל בונה	* אחס"ב
ארכיון צה"ל	* א"צ
ארכיון ציוני מרכזי	* אצ"מ
ארכיון תולדות ההגנה	* את"ה

דרג מדיני

ראש הממשלה	* רוה"ם
שר הביטחון	* שרהב"ט
משרד הביטחון	* משהב"ט
ועדת חוץ וביטחון של הכנסת	* ועחו"ב

מסגרות צבאיות

המטה הכללי (בתחילה של ה"הגנה" ואחר כך של צה"ל)	* מטכ"ל
אגף המטה הכללי	* אג"ם
אגף אפסנאות במטה הכללי	* אג"א
אגף כוח אדם במטה הכללי	* אכ"א
אגף ההדרכה המטה הכללי (ב-1948 והחל מסוף 1953)	* אה"ד
אגף מודיעין במטה הכללי (החל מסוף 1953)	* אמ"ן
מחלקת מבצעים באגף המטה הכללי	* אג"ם/מבצעים
מחלקת תכנון באגף המטה הכללי	* אג"ם/תכנון
מחלקת הדרכה באגף המטה הכללי	* אג"ם/מה"ד
מחלקה לתפקידי מטה באגף המטה הכללי	* אג"ם/מת"ם
מחלקת מודיעין באגף המטה הכללי	* אג"ם/ממ"ן
מחלקת אימונים באגף הדרכה	* מחלקת אימונים
ענף ביטחון לאומי במחלקת תכנון במטה הכללי	* ענף ביטחון לאומי
ענף התיישבות במחלקת מבצעים במטה הכללי	* ענף התיישבות
ענף הנדסה באג"א	* ענף הנדסה
חיל רגלים	* חי"ר
חיל משמר	* חי"ם
הגנב מרחבית	* הגמ"ר
חיל האוויר	* ח"א
חיל הים	* ח"י

גופים לאומיים וממשלתיים

הסוכנות היהודית	* סוכה"י
אגף תכנון במשרד ראש הממשלה שהועבר למשרד הפנים	* אגף תכנון
מועצת תכנון עליונה באגף התכנון במשרד הפנים	* מועצת תכנון
ועדה לשמירת קרקע חקלאית ליד מועצה העליונה לתכנון במשרד הפנים	* ועדה לשמירת קרקע
מחלקת נכסי המדינה במשרד האוצר	* מחלקת נכסי המדינה
מחלקת עבודות ציבוריות במשרד העבודה וביטוח עממי	* מע"ץ
מחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית	* מחלקה להתיישבות
מחלקת קרקעות של קרן הקיימת	* מחלקת קרקעות

